

ӘОЖ. 801.82

**ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ФОЛЬКЛОРЫНДА УАТУ-
АЛДАРҚАТУЛАР**

(Жанрлық кешенділігі және ерекшеліктері)

THE AMUSEMENTS IN KARAKALPAK CHILDREN'S FOLKLORE
(Genre complexity and its features)

С. Е. ӘМИРЛАН*

Түйіндеме

Уату-алдарқату жырлары – бала көңілін аулайтын ермек қана емес, үлкен тәрбие құралы. Мақалада қарақалпақ балалар фольклорының өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып, балалар әдебиетінде фольклордың алатын орнына, зерттелу барысына талдау жасайды. Тәрбиелік мәніне баса назар аударады.

Кілт сөздер: балалар фольклоры, айдырмаш, саусак ойыны, үрейлі кейіпкерлер, көңіл сергіту, иландыру.

Summary

This article deals with the functional kinds and specific features of amusements in Karakalpak children's folklore and also reminding the formation of genre as upbringing meaning of people's cognition.

Keywords: children's folklore, aydirmash, finger game, heroes of the terrible, amusement, reassurance.

Балалар фольклоры – тақырыптық аясы кең, жанрлық құрамы сан-салалы тұтас бір дүние. Осы саланы арнайы зерттеген ғалымдар пікірінше, балалар фольклорының ілкі бастауы – үлкендердің балғындарға арналған шығармаларынан тұрса, келесі дүркіні – сәбилердің өздері орындайтын туындыларынан құралады [1, 11-15]. Әдетте, перзент дүниеге келгенде атқарылатын ғұрыптық жырлар, әлди айту, еркелету, уату-алдарқатулар дәстүрлі түрде үлкендердің үлесіне тиесілі болып келеді. Осының ішінде уату-алдарқатулар отбасы мүшелерінің әрбірі бөбекті жұбату сәтінде айтуы тиіс және айта алатын өлеңдік өрнектер екендігімен ерекшеленеді. Әлпештеу поэзиясы түрлеріне кіретін осынау үлгілер орыс фольклорында

* аға ғылыми қызметкер-ізденуші, Қарақалпақ гуманитарлық пәндер ғылыми-зерттеу институты, Нүкіс-Өзбекстан.
Senior research worker-applicant, Karakalpak Research institute for Humanities Sciences, Nukus-Uzbekistan. s_amirlan@mail.ru

«потешки» [2, 120], татарларда «мавықтыргычлар» [3, 15], башқұрттарда «әуреткестәр» [4, 40], өзбекте «овутмачоклар» [5, 20], қазақта «уату өлеңдері» немесе «уату-алдарқату жырлары» [6, 37; 7, 54], қарақалпақ фольклортану ғылымында «айдырмашлар» [8, 48] деген атаумен белгілі. Біз бұл жерде уату-алдарқатулардың қарақалпақ балалар фольклорындағы өзіндік ерекшеліктері мен түрлеріне мән береміз.

Қарақалпақ халқының ауызекі шығармашылығы нұсқаларын жинаушылардан Н.Дәуқараев, Қ.Айымбетов, Ә.Тәжімұратовтың еңбектерінде уату-алдарқатулардың бірнеше үлгілері берілген [9, 146-147; 10, 17; 11, 9]. Сондай-ақ, осы жолдар авторының жеке ізденістері кезінде, ғылыми экспедицияларға қатысуы шағында жанрға тиісті болған көптеген мәтіндер жиналып, олар қолжазбалар қорына тапсырылуымен қатар [12, 12; 13, 14], әртүрлі жинақтарда [14, 255, 357; 15, 9], мерзімдік басылымдарда [16, 10; 17, 36], «Қарақалпақ фольклоры» көптомдығының соңғы топтамасында баспа жүзін көрді [18, 464-466]. Талдануға тиіс үлгілерді де сол дерек көздерінен және қолда бар басқа да материалдардан алып, тиісінше пайдаланамыз.

Уату-алдарқату жырлары бөбек сөзге ден қойып, әрбір әрекетке жіті қарай бастаған шақта айтылатын фольклорлық үлгілерге кіреді. Жылаған сәбиді сөзбен уату, дыбысқа, қимылға көңілін аудыру ыңғайымен оны ата-ана да, бөбекті бағу міндеті жүктелген бала да атқара береді. Баланың бабын кім таба алса, кім балажанды болса, уату-алдарқатулар соның тілінен айтылады. Уатушы әрқашан да бала мінезіне қанық болмаса, өз міндетін орындай алмайды. Қарақалпақ халқының уату-алдарқату жырларында еркелету, әспеттеу сарыны басым. Бұл – бөбектің көңілін аулаушы басты тәсілдің бірі. Әрине, мұның өзі сөз мәнін ұға бастаған балаға айтылатындығымен де назар аудартады. Осындай уату-алдарқатулардың дәстүрлі үлгісі мына мәтіннен айқын көрінеді:

Айдыр, айдыр – ай ермиш,
Айдай уғлан бар ермиш,
Ай дийдарлы уғланның,
Ақ отауы бар ермиш,
Ақ отаудың бауырында,
Ақ әйшеси бар ермиш,
Ақ әйшеси жанында,
Ақ кишеси бар ермиш,

Ақ кишеси алдында,
Ақ кисиси бар ермиш,
Ақ кисиси қолында,
Ақ кесеси бар ермиш,
Ақ кесеси ишинде,
Ақша алма бар емиш,
Ақша алма – сизики,
Аппақ бала – бизики! [19, 7].

Қарақалпақ уату-алдарқату жырлары үшін тұрақты қалып болған «айдыр, айдыр...» тіркесі жанрдың негізгі тізбекті бастауы болып саналады. Назарымыздағы мәтінде айдай нұрлы жүзді сәби жыр арқауы етіп алынып, оған жасауланған ақ отау ішінде ақ әжесі (*ақ әйше*) мен ақ жеңешесі (*ақ кише*) бары, ақ жеңешесі алдында кішкене ғана ақ кісі, яғни бөбектің өзі барлығы, ал оның қолындағы ақ кеседе аңсарды аудырып тұрған ерекше жеміс (*ақша алма*) бар екені дәріптеліп, аппақ баланың одан да сүйкімді, одан да тәтті екендігі өте тартымды баяндалған. Сәбиге осындай сипат, осылайша марапат беріледі. Мұндай қисынды сипаттаулар сөз мағынасын жаңа ғана аңғара бастаған сәбиді де баурап, оның аптыққан ашулы көңілінің сабасына түсіп, саябыр табуына, өксігі тиылып, тәтті сезімдерге бөленуіне ықпал етеді. Қамыққан көңіл осылай сергітіледі.

Түркі халықтарында бөбекті уатып, алдарқатудағы тағы бір зейін қоярлық жәйт, балаға әртүрлі аң-құстардың құйрығынан, қанатынан тағыншақтар жасап беруді уәде ету, оны соған қызықтыру болып табылады. Мұны қарақалпақ уату-алдарқату өлеңдерінен де көреміз:

Айдыр, айдыр-айдыр,
Айды ұлатып келейин,
Айдыны артық балаға,
Айдырмаш айтып берейин.

Жылама бөпем, жылама,
Жилик шағып берейин,
Жийек кустың қуйрығын,
Жипке тағып берейин... [20, 464].

Қарақалпақ халқының байырғы әдеби мұралары арасынан орын алған осы сарындас жолдар қазақ фольклорында:

Жылама бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін,
Байқұтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін..., - деп айтылады [21, 49].

Қарақалпақтарда баланы уатып, алдарқатқанда *жиiek* (*жүрдек дуадақ*), *жапалақ*, *қырғауыл*, *сауысқан*, *бөдене* секілді құс аттары аталса, қазақта *байқұтан* атауының тілге алынуы да осынау жырлардың көне үлгілерінің тектес, сабақтас екендігін аңғартады. Бір ескерерлігі, қазақ уату-алдарқатуларында жиі аталатын *байқұтан* да құс атауы [22, 84]. Алайда, қарақалпақ халық поэзиясында уату-алдарқатулар түрінде белгілі мұндай өлеңдердің қазақ фольклорында ана әлдіі үлгілеріне аралас келуі байқалады [23; 24]. Осы құбылыс татар балалар фольклорына да тән [25, 14].

Балаларды ойынға тарту үшін айтылатын уату-алдарқатулардың бір тәсілі саусақ ойындарымен байланысты. Мұндай ойындар қара сөзбен де, дәстүрлі өлең үлгілерімен де ойналады. Қарақалпақ халқының уату-алдарқатуларында осы екі үрдіс те кездеседі. Оның поэзиялық үлгісі:

Айдыр, айдыр – айдырмаш,
Ай бармағың айрын аш,
Бұл – бас бармақ,
Бұл – балан ерек,
Бұл – ортан тирек,
Бұл – шылдыр шүмек,
Бұл – кишкене бөбек..., -

деген таныстырулармен басталып, әрі қарай әр саусақтың қызметі көрсетіле келіп, ең соңында алақан ортасы қытықталады [26, 3]. Уату-алдарқату жырларының ішінде ең кең тарағаны да осындай саусақ ойындары. Оны балалар тілінде «қуырмаш» деп те атайды. Ойынның назар аударарлық аса қызғылықты тұсы, бала алақанының үйіре қытықталуы, көңіл сергітуші әрекеттер.

Қарақалпақ уату-алдарқатулары үшін тән болған жоғарыдағы жолдарда баланың ықыласын жақсы сөзге, ойынға аудару арқылы көңілін көтеру көзделсе, келесі бір дүркіні сонда да уана қоймайтын қиқарлау сәбилерге сәл де болса үрей туғызушы құбылыстарды айтып абай ету, ескерту жасаумен байланысты болып келеді:

Айдыр, айдыр – бүй бар,
Айдалада бир үй бар,
Үй сыртында ший бар,
Ший ишинде бүжий бар... [27, 12].

Мұндай уату-алдарқатуларда **бүжий** (*құбыжық*), **айдарха** (*айдахар*), **албаст** (*албасты*), **топпылы** (*алапес*) секілді қорқынышты кейіпкерлер көбірек сөз болады. Әрнәрсені білуге құмар сәби мұндайда өзіне бейтаныс бейнелерді көз алдына келтіріп отырады. Уатушы олар жайында айтқанда түсін суытып, даусын құбылтып, сөз екпінін үдете түскен күйде:

Айдыр, айдыр – ай екен,
Алалай деген таў екен,
Алалай таўын жайлаған,
Албаст деген бар екен.

Албаст, албаст желеди,
Албаст жетип келеди,
«Бөбий, бөбий» - дейди,
Бөбейлерди жейди, -

деп албастының өте шалт қимылдайтынын, бөбек үні естілген жерге үйір болатынын, жолындағыны жалмап жұтатын жауыз екенін ұғындыру арқылы сәби бойындағы үрей бұлтын қоюлата түседі [28, 6]. Осылай әсерлі жеткізілген уату-алдарқатулар бөбектің өзіне қорғаныш іздеуіне, қиқандықтан арылып, сөзге лезде илана қоюына, еріксіз түрде уатушы ырқына көнуіне бет бұрғызады. Бұл бір жағынан тылсым күштер, тосын қауіп-қатерлер жайында ескертіп тұрудың да тиімді жолы.

Ескерту мақсатындағы уату-алдарқатуларды бірнеше мәрте естіген сәби әлгіндей мақұлықтардың не басқа да қорқынышты кейіпкерлердің оқыс жүріс-тұрысын, тұрқы-тұрпатын, ерекше бір оқшау белгілерін бірден көз алдына келтіре алатын болады. Мысалы, Арал бойы халықтары ертеден-ақ алапес ауруына ұшырағандардың қонысын бөлектеп, «мақау кесел» немесе «топпылы» деп атаған. Түр-түсін танытпау, қасы мен кірпігі жоқтығын көрсетпеу ниетінде басына «топпы» (*топы*) деп аталатын бас киімді баса киіп алатын болғандықтан олар «топпылы» деген атауға ие болған. Сондықтан да

халық жай сөзге оңай көндіге бермейтін сәбилерді уату керек болғанда:

Топпым, топпым – торқады,
Топпымнан қызым қорқады,
Келе ғой топпым қасыма,
Кийип алайыншы басыма,
Айдыр, айдыр – айдырмаш! –

деп бала санасында үрейлі із қалдырған осы бір бас киім туралы айтқанның өзінде онда қорқыныш туғызуға себеп болады [29, 466]. Уату-алдарқатулардың мұндай түрлерінде бөбекті бір қорқытуын қорқытып, айтқанға иландырса да, нәрестенің отты жүрегін біржолата сөндіріп жасық етіп тастамайды, әртүрлі ойындық әрекеттермен қорқынышты сейілтеді, алайда сақтық шараларын әсте естен шығармауды ескертеді.

Баланы жұбату, ойынға еліктіру негізінде жүзеге келген уату өлеңдері өте ертеде пайда болған халықтық туынды [30, 13]. Мұны біз баланы өбектеумен байланысты айтылатын және атқарылатын әртүрлі әуендер мен дыбыстардан, ым-ишаралардан байқаймыз. Мұндай әрекеттердің көпшілігі дүние жүзі халықтарының біразына ортақ болып келеді. Уату-алдарқатулардың бағзы мәтіндерінде бүгінде мағынасы көмескілеген сөздер де сақталып қалған. Әрине, осынау халықтық жырдың әр заманға, әр дәуірге сай жаңарып, жаңғырып отырғандығы да күмәнсіз. Сонымен бірге, осы көне жыр үлгісі өзінің негізі өзегін жоғалтпағандығы аңғарылады. Солай екен, уату өлеңдері қай қырынан қаралғанда да, оның басты мақсаты бала көңілін алу, оны көндіре білу. Қарақалпақ уату-алдарқатуларында да осы сипаттар халық педагогикасы ұстанымдарымен берік байланысқан болып, тәрбиелік біртұтастықты жүзеге келтірген, сонымен бірге жанрдың функционалдық мазмұнын байытқан. Оның кешенділігі және ерекшелігі де осында. Осы пайымдаулардан келіп шығып, біз қарақалпақ балалар фольклорындағы уату өлеңдерін негізгі қызметіне қарай екі түрге бөлуге ұйғардық: 1) *көңіл сергітуші уату-алдарқатулар*; 2) *ескертуші немесе үрейлендіруші уату-алдарқатулар*.

Қазірше шартты болып табылатын осынау жіктеу үлгісі жанр табиғатын жете үйрену, мәтін жинау жұмыстарының жүйелі түрде жүзеге асырылуымен әлі де болса кеңірек зерттеліп, мейлінше түйінделе түсетіндігі сөзсіз. Ең маңыздысы, халық педагогикасының

С. Е. Әмирлан. Қарақалпақ балалар фольклорында уату-алдарқатулар.

қайнар бастауларларынан нәр алған уату-алдарқатулардың қай-қайсы түрінде де сәби жанын аялау, оның пәк жүрегіне қаяу түсірмеу басты назарда ұсталады. Бұл құндылықтар жас өркенді имандылыққа, инабаттылыққа тәрбиелеудің кемел үлгісі екендігімен де ерекшеленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Мельников М.Н. *Русский детский фольклор*. Москва: Просвещение, 1987. –140 с.
2. *Русское народное поэтическое творчество*. Москва: Высшая школа, 1986. –400 с.
3. Ягафаров Р.Ф. *Татарский детский фольклор*. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2007. –172 с.
4. *Балалар фольклоры*. 1-се китап. Өфө: Башкортостан: «Китап», 1994. -160 б.
5. Жаҳонгиров Ғ. *Ўзбек балалар фольклори*. Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 121 б.
6. *Ақ сандық, көк сандық (балалар фольклоры)*. Алматы: Жазушы, 1988. – 256 б.
7. Исламжанұлы К. *Рухани уыз (қазақ балалар фольклоры)*. Алматы: Ана тілі, 1995. – 144 б.
8. Әмирлан С. Е. *Айдырмашлар // Орта Азия өркенияты: өтмиши хәм келешегі. – ҚМУ, Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. – Нөкис, 2012. – 234 б.*
9. Дәўқараев Н. *Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 356 б.*
10. Айымбетов Қ. *Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1968. – 260 б.*
11. Тәжимуратов Ә. *Қарақалпақ халық педагогикасы. – Нөкис: Билим, 1996. – 140 б.*
12. *Балалар фольклоры материаллары (1990) // ӨзРИА ҚБ ФК. Р-587/1. Инв.-№180253. – 32 б.*
13. *Этнографиялық жазыулар (1990) // ӨзРИА ҚБ ФК. Р-589. Инв.-№181280. – 48 б.*
14. *Қарақалпақ фольклоры. V т. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1980. – 468 б.*
15. Шырманов П. *Миллий балалар ойынлары. – Нөкис: Билим, 1996. – 36 б.*
16. *Аудиртмашлар // Qarlıǵash. – Nókis, 2012. -№2. – 16 б.*
17. *Балаларға саўға // Саза. – Нөкис, 2013. -№3. – 40 б.*
18. *Аялау поэзиясы / Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Илим, 2015. – 544 б.*
19. *Айтымышлар, айдырмашлар // ҚМУ. – Нөкис, 1993. Д-11. – 12 б.*
20. *Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Илим, 2015. – 544 б.*
21. Қоңыратбаев Ә. *Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.*
22. Қалиев Б. *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілдерді дамыту институты, 2014. – 728 б.*
23. *Балалар фольклоры: бесік жыры, өтірік өлеңдер, мазақтамалар, жаңылтпаштар, санамақтар. – Көкшетау: Келешек-2030, 2008. – 234 б.*
24. *Балалар фольклоры / Балалар сөзі. 72-том. – Астана: Фолиант, 2011. – 400 б.*
25. *Йомғак таптым: Балалар фольклоры. – Казан: Мәгариф, 2000. – 159 б.*
26. *Халық дурданалары // «Amir Edige sarau» этнокерханасы архиви. – Нөкис, 2001. Д. 7. – 12 б.*
27. *Қарақалпақ балалар фольклоры // ӨзРИА ҚБ ҚГПИИИ фольклор кабинети. – Нөкис, 2012. – 220 б.*
28. *Топлама: балалар фольклоры өрнеклери // НМУ. – Нөкис, 1991. Д. 3. – 12 б.*
29. *Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Илим, 2015. – 544 б.*
30. Қурбанбаев И. *Қарақалпақ балалар әдебияты тарихының очерки. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – 276 б.*